

УДК 338.486

Романів Павло Володимирович,
кандидат географічних наук, доцент

Львівський національний університет імені
Івана Франка, м. Львів, Україна, e-mail:
rpavlo2007@ukr.net

КЛАСТЕРИ ЛЬВІВСЬКОГО РЕГІОНУ ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО ГОСПОДАРСТВА

Мета статті полягає в дослідженні ролі кластерів у розвитку туристичної сфери, аналізі кластерної моделі управління туристичною діяльністю, визначенні основних функцій кластерів та напрямів їхнього розвитку. Визначення поняття «туристичний кластер» та його загальних характеристик, а також аналіз ролі кластерних утворень у економічному розвитку регіонів.

Методика. Використано методи порівняння, експертних оцінок, аналізу, синтезу, кореляції, обґрунтування та інші.

Результати. Розглядаються особливості формування туристично-рекреаційних кластерів, що дає змогу ефективно використовувати природні та антропогенні туристичні ресурси, історичну та культурну спадщину і значно посилити вплив сфери рекреації і туризму на економічний розвиток регіону. Проведено SWOT аналіз стратегічного розвитку туристичного кластера міста Львова.

Наукова новизна. Розкрито можливості та показані результати використання кластерних технологій в туристичній галузі.

Практична значимість. Приведено рекомендації щодо підвищення ефективності управління інноваційними процесами в туризмі.

Ключові слова: кластери, туристичний кластер, туристична галузь, кластерна модель організації туристичної діяльності, регіон.

УДК 338.486

Романів Павел Владимирович,
кандидат географических наук, доцент

Львовский национальный университет
имени Ивана Франко, г. Львов, Украина,
e-mail: rpavlo2007@ukr.net

КЛАСТЕРЫ ЛЬВОВСКОГО РЕГИОНА КАК ФОРМА ОРГАНИЗАЦИИ ТУРИСТИЧЕСКО-РЕКРЕАЦИОННОГО ХОЗЯЙСТВА

Цель статьи заключается в исследовании роли кластеров в развитии туристической сферы, анализе кластерной модели управления туристической деятельностью, обозначении главных функций кластеров и путей их развития. Обозначается понятие «туристический кластер» и его общие характеристики, а также роль кластерных образований в экономическом развитии регионов.

Методика. Используются методы сравнения, экспертных оценок, анализа, синтеза, корреляции, обоснования и др.

Результаты. Рассматриваются особенности формирования туристско-рекреационных кластеров, что позволяет эффективно использовать природные и антропогенные туристические ресурсы, историческое и культурное наследие и значительно усилить влияние сферы рекреации и туризма на экономическое развитие региона. Проведен SWOT анализ стратегического развития туристического кластера Львова.

Научная новизна. Раскрыты возможности и показаны результаты использования кластерных технологий в туристической отрасли.

Практическая значимость. Приведены рекомендации по повышению эффективности управления инновационными процессами в туризме.

Ключевые слова: кластеры, туристический кластер, туристическая отрасль, кластерная модель организации туристической деятельности, регион.

UDC 338.486

Romaniv Pavlo Volodimirovich,
PhD in Geographic, Associate Professor

Ivan Franko National University of Lviv,
Lviv, Ukraine, e-mail: rpavlo2007@ukr.net

CLUSTERS OF THE LVIV REGION AS A FORM OF THE ORGANIZATION OF TOURIST-RECREATIVE ACTIVITIES

The purpose of the paper is to study the role of clusters in the development of the tourism industry, analyze the cluster model of tourism management, identify the main functions of the clusters and directions for their development. Definition of the concept of "tourist cluster" and its general characteristics, as well as analysis of the role of cluster entities in the economic development of the regions.

Method. Used methods of comparison, expert evaluations, analysis, synthesis, correlation, justification and others.

Results The peculiarities of the formation of tourist-recreational clusters are considered, which makes it possible to effectively use natural and anthropogenic tourist resources, historical and cultural heritage, and considerably increase the influence of recreation and tourism on the economic development of the region. The SWOT analysis of the strategic development of the tourist cluster of the city of Lviv was conducted.

Scientific novelty. The possibilities and the results of using cluster technologies in the tourism industry are shown.

Practical significance. The recommendations for increasing the efficiency of management of innovative processes in tourism are given.

Keywords: cluster, tourism cluster, tourism industry, cluster model of organizing tourism's activities, region.

Постановка проблеми. Основними завданнями, складовими економічної функції туристичної галузі регіону є такі: створення комплексного туристичного продукту та надання туристичних послуг, мобілізовуючи наявні туристські ресурси, формування регіонального ринку туристичних послуг, удосконалення (нарощування) інфраструктури туризму, розвиток внутрішнього та іноземного туризму, максимальне стимулювання в'їзного (активного) туризму засобами образотворення, іміджеформування, регіонального брендингу. У цьому сенсі важливою інституційною базисною структурою виступає туристичний кластер як структурно-функціональне та територіально-міжгалузеве об'єднання підприємств, контрагентів, інноваційних наукових та освітніх закладів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням кластеризації, утім числі туристичної галузі приділили значну увагу в наукових працях багато провідних вітчизняних і зарубіжних економістів: Гонтаржевська Л.І., Дегтярьова І.О., Ковальва Ю.М., Мальська М.П., Соколенко С.І., Ткаченко Т.І., Яворський Ю.М., Портер М., Енрайт М. та інші. За М. Портер: «Кластер – це сконцентровані за географічною ознакою групи

взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, підприємств, які надають послуги, фірм в суміжних галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств по стандартизації, торгових об'єднань) у певних сферах, які конкурують між собою, але при цьому ведуть спільну діяльність» [3].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення поняття «туристичний кластер» та його загальних характеристик, а також аналіз ролі кластерних утворень у економічному розвитку регіонів, зокрема Львівського.

Досягнення мети можливе за допомогою вирішення основних завдань дослідження, до яких належать:

- аналіз типології кластерів за різними класифікаційними ознаками;
- дослідження особливостей створення та функціонування кластерних утворень, зокрема у Львівському регіоні;
- аналіз сучасного стану та перспектив розвитку кластерних об'єднань у світі та Україні;
- SWOT аналіз ефективності функціонування Львівського туристичного кластера.

Виклад основного матеріалу. Що таке туристичний кластер? Це концентрація на певній території підприємств індустрії туризму, які взаємодіють між собою з метою створення туристичного продукту. Групи підприємств спільно використовують туристичні ресурси, інфраструктуру, ринок праці та взаємодоповнюють один одного. Основною метою діяльності туристичних кластерів є розвиток конкурентних переваг регіону шляхом активізації всіх можливих з точки зору ресурсно-інфраструктурної складової видів туризму. На основі аналізу специфіки структурних елементів та системних зв'язків у кластерних об'єднаннях, вивчення наукових та статистичних джерел, аналізу практичного досвіду створення та функціонування кластерної моделі у туристичній сфері пропонується наступна класифікація туристичних кластерів.

1. Типи кластерів за цілями і характером діяльності:

- туристичні кластери (інформаційно-туристичні, туристично-рекреаційні) – кластерні об'єднання, які створюються для подальшого розвитку та популяризації туристичного продукту конкретної місцевості. Прикладами такого типу кластерів може бути туристичний кластер «Кам'янець», туристично-рекреаційний кластер «Світязь» (Волинська область);
- рекреаційно-курортні кластери (туристично-рекреаційні, санаторно-курортні) – кластерні моделі, центром яких є заклади оздоровлення та лікування, що спільно розробляють та реалізують туристичний продукт лікувально-оздоровчого призначення;
- кластери сільського зеленого туризму – кластерні об'єднання для формування ринку туристичних послуг за рахунок розвитку малого та середнього туристичного бізнесу у сільській місцевості, створення

туристичної дестинації на основі сільського населеного пункту. Перший кластер сільського зеленого туризму «Оберіг» було створено у с. Гриців Хмельницької області. Кластери такого типу поширені у Карпатському регіоні та інших регіонах;

- екологічні туристичні кластери – кластерні об'єднання, що забезпечують якісно новий рівень організації туристичної діяльності відповідно до міжнародних та європейських документів щодо сталого розвитку туризму, принципів збалансованого природокористування. Як приклад, можна відмітити екологічний кластер «Зелені Товтри» (Хмельницька область);

- виробничо-туристичні кластери – об'єднання підприємств та підприємців, що випускають та реалізують продукцію туристичного призначення – сувеніри, брошури, буклети, вироби декоративно-прикладного мистецтва.

2. За регіональною приналежністю учасників туристичні кластери бувають:

- місцеві, які об'єднують представників влади, бізнесу і громадськості одного населеного пункту, як правило, туристичного центру або міста чи села, які мають визначні туристичні ресурси;

- регіональні, які об'єднують учасників, що здійснюють свою діяльність в межах одного регіону (району, області) з метою ефективного використання природно-рекреаційного потенціалу, комплексного розвитку туристичної інфраструктури;

- міжрегіональні та міжнародні туристичні кластери – використовують переваги транскордонного співробітництва для посилення інтегральної конкурентоспроможності туристичної сфери транскордонних регіонів (наприклад, українсько-польський туристичний кластер (Львівська область);

- мегакластери – об'єднують суб'єктів туристичної діяльності великих єврорегіонів для системного розвитку міжнародного та внутрішнього туризму, покращення міжнародного співробітництва у туристичній сфері.

3. За особливостями створення та функціонування туристичних кластерів:

- кластери, створені на основі горизонтальної міжгалузевої кооперації підприємств (фірм) з метою підвищення спільного конкурентного потенціалу на ринку туристичних послуг, просування місцевого туристичного продукту, збільшення обсягів збуту вироблених послуг та продукції;

- кластери, створені на основі багатопрофільної вертикальної міжгосподарської інтеграції, що будуються за принципом єдиного технологічного ланцюжка на договірній основі або у формі створення, об'єднання підприємств на основі чинного законодавства;

- становлення багатопрофільних кластерних утворень з представників влади, громадськості та підприємств сфери туризму та

суміжних галузей в межах компактної території як адміністративно-територіальної одиниці [6].

Враховуючи досвід вчених, які досліджували кластери, існує така методика створення та функціонування туристичного кластеру, яка передбачає такі дії: узгодження цілей та завдань, спільних для усіх учасників кластера; формування системи показників, за якими слід оцінювати ефективність впровадження заходів для досягнення визначених цілей; визначення умов доцільності створення туристичного кластера; формування критеріїв відбору учасників для створення туристичного кластера; встановлення послідовності етапів процесу формування туристичного кластера; оцінювання ефективності діяльності туристичного кластера [7].

Досвід найбільш розвинутих країн є досить різноманітний та доводить перспективність використання кластерного підходу в національній економіці. Застосування кластерного методу дозволяє визначити пріоритетні галузі, що мають економічний потенціал і сприяють підвищенню конкурентоспроможності регіону.

На жаль, в Україні кластерна форма організації господарства ще не набула достатнього застосування і поширення. Пояснюється це тим, що відсутні досконалі інвестиційно-інноваційні механізми формування і функціонування кластерів, малоефективними є фінансові механізми державного регулювання їхньої діяльності.

Для виваженого підходу до участі в туристичному кластері необхідно визначити його недоліки. Так, наприклад, кластер може сповільнювати нововведення тому, що інколи групове мислення пригнічує нові ідеї, зменшує їхню гнучкість. Серед недоліків можна виокремити і проблематичність розподілу прибутку між учасниками туристичного кластера. Напевно, зі змінами у соціальному, культурному чи політичному житті ефективність кластера може падати. Щоб цього не трапилось, кластери повинні розвинути до значних масштабів і рухатись у своєму розвитку у бік подальшого підвищення ефективності, зменшення ризиків.

Не зважаючи на низку перерахованих вище проблем, кластеризація має значний потенціал та чималі перспективи реалізації і розвитку. Розглядаючи інвестиційну привабливість регіонів, то саме завдяки кластерам підприємства стануть потенційно привабливими для іноземних інвесторів. Кластерна територіальна організація економіки регіону сприятиме розвитку спеціалізації, збільшенню масштабів і покращанню якості виробництва, залученню резервів, активізації економічного оточення, зменшенню витрат на виробництво, загальному підвищенню економічної ефективності, отриманню синергетичного ефекту [6]. Процес розвитку туристичних кластерів в Україні розпочинався в складних умовах. Українські туристичні кластери виникли в кінці 1990-х років на Поділлі – в Кам'янці-Подільському та Шепетівському районах Хмельниччини, а згодом в Івано-Франківській області. Перші водні туристичні кластери сформувались в Севастополі («Севастополь –

кластур») і в Одеській області на Дунаї біля Кілії. Великих організаційних та фінансових труднощів зазнало формування туристичних кластерів на Чернігівщині. Сьогодні в цьому регіоні успішно працює «Кластер водного туризму». Тут спромоглись створити один з найбільш ефективних секторів розвитку малого і середнього бізнесу. Кластер організує захоплюючі туристичні подорожі човнами та катерами по Десні, влаштовує цікаві мандрівки на плотах, галерах, катамаранах по мальовничих містах від м. Новгород-Сіверського до м. Чернігова і аж до м. Києва [8].

У Львові створили кластер туризму, який інформує Україну та Європу про міські фестивалі та інші мистецькі заходи. Львівська міська рада інформує туристичних операторів Львова, України та країн Європи, а також готелярів і рестораторів про міські фестивалі та свята, які будуть проходити в місті протягом року, що сприяє зростанню туристичного потоку до міста.

Табл. 1.

SWOT-аналіз стратегічного розвитку туристичних кластерів Львівського регіону

<i>Сильні сторони (S)</i>	<i>Слабкі сторони (W)</i>
<p>1. Найвищий в Україні потенціал рекреаційних ресурсів (за даними багатьох джерел).</p> <p>2. Сприятливі природно-кліматичні умови.</p> <p>3. Вигідне транспортно-географічне положення.</p> <p>4. Розвинена транспортно-логістична інфраструктура (в т.ч. міжнародний аеропорт «Львів» імені Данила Галицького, залізничний вокзал, логістичні центри).</p> <p>5. Визначні історичні пам'ятки (стара історична частина Львова занесена до світової спадщини ЮНЕСКО).</p> <p>6. Широкий спектр допоміжних послуг (закладів харчування, розважальних закладів тощо).</p> <p>7. Наявність суспільних та комерційних організацій, які можуть сприяти розвитку туризму.</p> <p>8. Наявність об'єктів спортивної інфраструктури міжнародного рівня: стадіон «Арена Львів» у Львові, Західний реабілітаційно-спортивний центр зі статусом бази олімпійської та параолімпійської підготовки у с. Верхне Турківського району, спортивна база «Тисовець» – центр зимових видів спорту (біатлону) міжнародного значення тощо.</p> <p>9. Значна кількість санаторно-курортних</p>	<p>1. Незадовільний транспортно-експлуатаційний стан частини автомобільних доріг та недостатній рівень забезпечення інформаційно-комунікаційною інфраструктурою, насамперед у сільській місцевості. Хоча, варто звернути увагу на те, що Львівщина лідер у будівництві доріг серед регіонів України. Загалом, цьогогоріч в області відремонтували майже 600 км автошляхів.</p> <p>2. Неналежне утримання та недостатнє фінансування більшості об'єктів історико-архітектурної спадщини.</p> <p>3. Недостатнє інформаційне забезпечення створення та функціонування кластерів.</p> <p>4. Низька зацікавленість туристичних підприємств об'єднуватись внаслідок неправильного та неповного розуміння принципів діяльності кластерних об'єднань (часто кластери плутають з ТзОВ тощо).</p> <p>5. Незначний досвід функціонування кластерів в Львівському регіоні та Україні загалом внаслідок недостатнього вивчення світового досвіду формування кластерної політики розвитку держави.</p> <p>6. Відсутність інвесторів у зв'язку з інвестиційною непривабливістю.</p> <p>7. Недостатня розвиненість інфраструктури готельно-туристичного</p>

<p>закладів. 10. Значний потенціал розвитку релігійного (паломницького) туризму завдяки наявності великої кількості культових об'єктів різних віросповідань і конфесій.</p>	<p>комплексу міста, стан її ще не відповідає світовим стандартам у туризмі. 8. Відсутність або складність під'їздів до багатьох туристичних об'єктів. 9. Недосконалість законодавчої та нормативно-правової бази в галузі туризму, зокрема на національному рівні.</p>
<p>Можливості (О)</p>	<p>Загрози (Т)</p>
<p>1. Розвиток різних елементів туристичної та відпочинкової інфраструктури. 2. Покращення екологічної ситуації області, збереження її біорізноманіття. 3. Освоєння нових туристичних ринків (територіального, ринку споживача). 4. Наявність інвестиційних проектів розвитку територій відпочинку. 5. Пріоритетний розвиток туристичного бізнесу в регіоні, що задекларовано у територіальних та галузевих стратегіях розвитку. 6. Можливість росту ринку туристичних послуг, при ефективному використанні наявних туристичних ресурсів та інфраструктури. 7. Зростаючий інтерес громадян до історико-культурної спадщини та природно-географічних компонентів як ресурсів мотивації до подорожі. 8. Розширення транскордонного співробітництва. 9. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій.</p>	<p>1. Жорстка конкуренція в туристичному бізнесі. 2. Занепад архітектурних пам'яток та урбаністичної структури міста, часто неконтрольоване та необґрунтоване будівництво. 3. Низька купівельна спроможність населення. 4. Посилення виїзного туризму в сусідні регіони та закордон у зв'язку з низьким рівнем надаваних послуг (невідповідність «ціна-якість») 5. Складна екологічна ситуація, зокрема з побутовими та іншими відходами, відсутність сміттепереробних заводів тощо. 6. Кризи – політичні, військові конфлікти, природні лиха тощо.</p>

Результати SWOT-аналізу дозволяють стверджувати, що зовнішнє оточення регіонального кластера надає можливості для його розвитку, яке сприятиме усуненню загроз; а сильні сторони учасників кластера дозволять подолати його слабкості та розвивати туристичну галузь регіону. Разом з тим регіональний туристичний розвиток залежить від ефективного управління та стратегічного бачення перспектив суб'єктів ринку.

Дані таблиці 2 відображають захоплення як українських, так і іноземних туристів м. Львовом.

Показники прибуття туристів різко скоротилися у 2014 р. порівняно з 2013 р. Найпершими причинами такого спаду є питання безпеки туристів, особливо іноземних, які не бажають здійснювати мандрівку у країну, на території якої ведуться воєнні дії, а також для вітчизняних туристів різке падіння курсу гривні знизило купівельну спроможність громадян, змусивши їх до економії витрат. Крім того, такі показники пояснюються великою популярністю неорганізованого туризму серед громадян сусідніх держав і у світі загалом.

Портрет споживачів туристичного кластера м. Львова (за матеріалами [9])

Сегмент ринку	Мета візиту	Розмір та вартість сегмента	Сприяння Львова	Схильність повернутись / рекомендувати
Молоді активні туристи, чутливі до цін. Вік < 26 років.	Активний відпочинок з кількома місцями призначення, відвідування музеїв, кафе та екскурсій.	- розмір – 26%; - витрати / добу – € 43; - термін перебування – 5 діб.	Дешевий напрямок з красивою архітектурою, не потрібно візи.	П – 84 % Р – 90 %
Туристи з вищим рівнем доходів. Вік 18-45 років.	Огляд пам'яток історії і культури, екскурсії з гідом.	- розмір – 23%; - витрати / добу – € 98; - термін перебування – 5 діб.	Нове доступне місце з красивою архітектурою і цікавою культурою.	П – 74 % Р – 81 %
Українські туристи, чутливі до цін. Вік 26-45 років.	Дешевий відпочинок з активним оглядом пам'яток історії, культури, відвідування музеїв з гідом.	- розмір – 8%; - витрати / добу – € 40; - термін перебування – 4 доби.	Красива архітектура, цікава культура, безпечно для туристів.	П – 85 % Р – 88 %
Іноземні дорослі туристи, чутливі до цін. Вік 26-45 років.	Активний огляд пам'яток історії, культури, відвідування музеїв, кафе.	- розмір – 15%; - витрати / добу – € 68; - термін перебування – 5 діб.	Новий привабливий дешевий напрямок з цікавою культурою.	П – 81 % Р – 87 %
Літні туристи чутливі до цін. Вік 46 років і більше.	Здебільшого, огляд пам'яток історії, культури, відвідування музеїв, екскурсії з гідом.	- розмір – 11%; - витрати / добу – € 70; - термін перебування – 4,5 доби.	Огляд пам'яток і цікава культура за доступну ціну.	П – 81 % Р – 89 %
Досвідчені літні туристи. Вік 46 років і більше.	Огляд пам'яток історії, культури та посиденьки у кафе.	- розмір – 9%; - витрати / добу – € 86; - термін перебування – 5,5 доби.	Дешевий привабливий напрямок, для якого не потрібна віза.	П – 79 % Р – 74 %
Відвідування друзів і	Відвідування друзів, родичів,	- розмір – 8%; - витрати / добу	Відвідування друзів,	П – 94 % Р – 91 %

родичів. Вік 26-60 років.	огляд пам'яток, відвідування кафе.	– € 50; - термін перебування – 9 діб.	родичів.	
------------------------------	--	--	----------	--

Враховуючи проведений аналіз, розроблено систему кваліфікаційних показників, які варто використовувати при оцінці перспективності створення туристичного кластера в певній дестинації (табл. 3).

Табл. 3

Перелік кваліфікаційних показників оцінки перспективності створення туристичного кластера (За матеріалами [4; 5; 6]).

№	Показник
1	Динаміка кількості туристів за п'ять років.
2	Частка податкових зборів від туристичної діяльності.
3	Середній період перебування туриста на території дестинації.
4	Кількість осіб, що пройшли лікування та / або оздоровлення в дестинації.
5	Рівень забезпеченості туристсько-рекреаційними ресурсами дестинації: - природні заповідні території; - пам'ятки історії та архітектури; - музеї та інші заклади культури; - лікувально-оздоровчі заклади; - природні ресурси; - розважальна інфраструктура.
6	Частка зайнятих у туризмі.
7	Кількість місць розміщення.
8	Частка навчальних закладів, що готує професійні кадри для туризму.
9	Динаміка надходжень до бюджету з регіону (дестинації).
10	Кількість підприємств, що займається туристичною діяльністю.
11	Розвиненість інфраструктури транспортування й комунікацій.
12	Рівень атрактивності туристичних ресурсів.
13	Частка прибутку в доході кластера.
14	Рівень витрат на утримання кластера.
15	Інтенсивність туристичного потоку.
16	Коефіцієнт сезонності.

Наведені у таблиці показники характеризують стан туристсько-рекреаційної діяльності в масштабах певної туристичної дестинації, що повинна стати основою формування туристичного кластера там, де спостерігається стійка тенденція розвитку туристичної галузі, тобто вона виступає регіоноформуючою.

Висновки. Отже, кластерне об'єднання є інноваційною організацією, а розвиток туристичних інновацій в регіонах має багато передумов. В Україні існують численні приклади туристичних кластерів, проте їхня дієвість та ефективність залишається спірною через зосередженість на одному виді туризму, декларативність діяльності та неналежне ставлення з боку гравців туристичного бізнесу на окремі туристичні послуги.

Список використаних джерел.

1. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» від 18 листопада 2003 р. № 1282 – IV.
2. Ковальова Ю.М. Кластер як новий інструмент модернізації економіки / Ю.М. Ковальова // схід. – 2007. – №5(83). – С. 9-13.
3. Портер М.Э. Конкуренция: Учебное пособие. Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2001. – 496 с.
4. Пойтченко К.А. Кластеры как фактор структурирования экономики / К.А. Пойтченко // Стратегия экономического развития Украины. К. – КНЕУ. – 2001. – Вып. 7. – С. 623-628.
5. Соколенко С.І. Проблеми і перспективи посилення конкурентоздатності економіки України на основі кластерів / С.І. Соколенко // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Кластери та конкурентоспроможність прикордонних регіонів: 36. наук, праць. - Вып. 3 (71): НАН України, Інститут регіональних досліджень; відп. ред. Є.І.Бойко. – Львів, 2008. – С 18-30.
6. Стеченко Д.М. Кластеризація підприємств в умовах формування конкурентного середовища / Д.М. Стеченко // Теоретичні та прикладні питання економіки. 36. наук. праць. КНУ ім. Шевченка. – 2003. Вып. 2. – 374 с.
7. Стеченко Д.М. Наукова сутність процесу кластеризації в сфері туризму / Д.М. Стеченко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права – С. 376-380.
8. Кластер водного туризму в Чернігівській області. - [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ucluster.org/sokolenko/>.
9. Кластер туризму у Львові. - [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://i-pro.kiev.ua/node/4987/>.
10. Фінчук А.К. Кластери як форма туристично-рекреаційного господарства. / А.К. Фінчук // Україна і світ: суспільно-географічні виміри : збірник праць все-української науково-практичної конференції молодих учених, аспірантів і студентів, присвяченої 200-літтю від народження Тараса Шевченка (м. Львів, 26–28 лютого 2014 р.) / [відп. ред.: проф. О. І. Шаблій]. – Львів : «Простір М», 2014. – С. 154-160.

Список использованных источников

1. Закон Украины «О внесении изменений в Закон Украины «О туризме» от 18 ноября 2003 № 1282 - IV.
2. Ковалева Ю.Н. Кластер как новый инструмент модернизации экономики / Ю. Ковалева // Восток. - 2007. - №5 (83). - С. 9-13.
3. Портер М.Э. Конкуренция: Учебное пособие. Пер. с англ. - М. : Издательский дом «Вильямс», 2001. - 496 с.
4. Пойтченко К.А. Кластеры как фактор структурирования экономики / К.А. Пойтченко // Стратегия экономического развития Украины. К. - КНЭУ. - 2001. - Вып. 7. - С. 623-628.
5. Соколенко С.И. Проблемы и перспективы усиления конкурентоспособности экономики Украины на основе кластеров / С.И. Соколенко // Социально-экономические проблемы современного периода Украины. Кластеры и конкурентоспособность приграничных регионов: 36. наук, работ. - Вып. С (71): НАН Украины, Институт региональных исследований; отв. ред. Е.И.Бойко. - Львов, 2008. - С 18-30.
6. Стеченко Д.М. Кластеризация предприятий в условиях формирования конкурентной среды / Д.М. Стеченко // Теоретические и прикладные вопросы экономики. Сб. наук. трудов. КНУ им. Шевченко. - 2003. Вып. 2. - 374 с.
7. Стеченко Д.М. Научная сущность процесса кластеризации в сфере туризма / Д.М. Стеченко // Вестник Хмельницкого института регионального управления и права - с 376-380.

8. Кластер водного туризму в Чернігівській області. - [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ucluster.org/sokolenko/>.
9. Кластер туризму во Львові. - [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://i-pro.kiev.ua/node/4987/>.
10. Финчук А.К. Кластеры как форма туристско-рекреационного хозяйства. / А.К. Финчук // Украина и мир: общественно-географические измерения: сборник трудов Всеукраинский научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов и студентов, посвященной 200-летию со дня рождения Тараса Шевченко (. Львов, 26-28 февраля 2014) / [отв. ред. : проф. А. И. Шаблій]. - Львов: "Пространство М», 2014. - С. 154-160.

References

1. The Law of Ukraine "On Amendments to the Law of Ukraine" On Tourism "of November 18, 2003, No. 1282 - IV.
2. Kovaleva Yu.M. The cluster as a new tool for modernizing the economy / Yu.M. Kovalev // east - 2007. - №5 (83). - P. 9-13.
3. Porter M.E. Competition: Tutorial. Per. with ang. - М. : Williams Publishing House, 2001. - 496 pp.
4. Poitchenko K.A. Clusters as a factor in the structuring of the economy / K.A. Poitchenko // Strategy of economic development of Ukraine. К. - KNEU. - 2001. - Vip. 7. - P. 623-628.
5. Sokolenko SI Problems and Prospects for Increasing the Competitiveness of the Ukrainian Economy on the Basis of Clusters / SI Sokolenko // Socio-economic problems of the modern period of Ukraine. Clusters and Competitiveness of the Border Regions: 36. Sciences, Works. - Whip From (71): NAS of Ukraine, Institute for Regional Studies; rep. Ed. E.I. Boyko. - Lviv, 2008. - From 18-30.
6. Stechko D.M. Clustering of enterprises in the conditions of formation of competitive environment / Д.М. Stechko // Theoretical and applied issues of economics. Zb sciences works. KNU them Shevchenko - 2003. 2. - 374 pp.
7. Stechko D.M. Scientific essence of the process of clusterization in the field of tourism / D.M. Stechko // Bulletin of the Khmelnytsky Institute of Regional Administration and Law - P. 376-380.
8. The cluster of water tourism in the Chernihiv region. - [Electronic resource]. Access: <http://ucluster.org/sokolenko/>.
9. Tourism cluster in Lviv. - [Electronic resource]. Access: <http://i-pro.kiev.ua/node/4987/>.
10. Finchuk A.K Clusters as a form of tourist and recreational economy. / A.K Finchuk // Ukraine and the World: Socio-geographical dimensions: a collection of works of the All-Ukrainian scientific and practical conference of young scientists, postgraduates and students dedicated to the 200th anniversary of the birth of Taras Shevchenko (Lviv, February 26-28, 2014) / [rep. ed: prof. O. I. Shabliy]. - Lviv: "Space M", 2014. - P. 154-160.